

УДК 81'322

Лариса Кислюк
Інститут української мови НАН України

ПОДАННЯ НОВОТВОРІВ У ЛЕКСИЧНІЙ БАЗІ ДАНИХ

Запропоновано використання основоцентричного і формантоцентричного підходів до подання новотворів у лексичній базі даних. Порівняно активність системних словотвірних моделей у колективній та індивідуальній мовній практиці.

Ключові слова: основоцентричний підхід, формантоцентричний підхід, словотвірна модель, новотвір.

Сучасний український лексикон активно поповнюється великою кількістю нових похідних слів. Дослідники сучасних слов'янських мов називають роль словотворення в сучасній номінації провідною, оскільки на одне непохідне слово припадає в середньому 4–5 дериватів. Перевага новотворів в інноваціях підтримує типологічні риси української мови як мови флективної з перевагою синтетизму в її номінації. Безперечно, існує потреба в лексикографічній фіксації нової похідної лексики. Для української мови можна назвати низку словників, які подають нову лексику. Це серія словників: “Лексико-словотвірні інновації” А. Нелюби, які перевидано окремою книгою “Словотворчість незалежної України 1991–2011” (Харків, 2012), “Нові слова та значення” Л. Василькової та Л. Туровської (Київ, 2008), “Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали” колективу авторів відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України під керівництвом О. Тищенко (Київ, 2010), словник-довідник “Нове в українській лексиці” Д. Мазурик (Львів, 2002) та інші. Загальний принцип подання таких одиниць – алфавітний, з тлумаченням і/або контекстом уживання реєстрової одиниці та його паспортизацією.

Проте сьогодні назріла потреба перейти від опису окремих нових одиниць до систематизації мовних явищ, оскільки 20 років незалежності – це часовий проміжок, достатній для форму-

вання нового покоління носіїв мови. У відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України запропоновано ідеографічний або тезаурусний принцип упорядкування нової лексики. Співробітники для визначення стабілізації нової лексики успішно застосовують поняття функціонального потенціалу інновації, яке обґрунтувала Є. Карпіловська. Вона розуміє його як сумарний показник парадигматичних (ієрархічних, гіперо-гіпонімічних), епідигматичних (дериваційних та асоціативних) і синтагматичних (позиційних і комбінаторних) відношень інновації в системі мови й у тексті, її номінаційної та комунікаційної активності [Карпіловська: 6]. Основною дослідницькою базою стали матеріали комп'ютерного фонду лексико-словотвірних інновацій (КФІ) у сучасній українській мові, створеного співробітниками відділу за текстами українськомовних друкованих, електронних та інтернет-видань періоду незалежності, обсягом понад 20 тисяч одиниць із так званим діагностичним контекстом і його паспортизацією. До його складу входять номінації, не зафіксовані у словниках радянської доби (виданих до 1991 р.).

КФІ укладено як дослідницький корпус нової лексики, де мікроконтекст і його паспортизація мають важливе значення: поперше, джерело має бути показовим і авторитетним, чи це періодичне видання, чи зразок авторської белетристики або художньої літератури. Пошук нових одиниць відбувається вручну через аналіз і розмітку тексту. Досвід вивчення динаміки сучасних мов доводить, що навіть за наявності національного корпусу мови у відкритому доступі, у такій дослідницькій роботі він не допоміг би розв'язанню багатьох поставлених завдань, передусім з'ясуванню тенденцій стабілізації нової лексики. Для української мови, на жаль, взагалі досі не маємо такого показового корпусу сучасних текстів.

Друге важливе питання, яке потребує фахового аналізу дослідника – надання новим лексемам статусу: нова, актуалізована, нова форма, нове значення. Недостатньо протестувати пев-

ну лексему на наявність чи відсутність її, скажімо, у реестрі академічного тлумачного “Словника української мови” в 11-ти томах (далі – СУМ). Якщо це неосемантизм, це можна з’ясувати лише через аналіз достатнього мікроконтексту, який має виконувати діагностичну роль, та зіставлення його з наявними дефініціями у словниках. Якщо це новотвір, лексему треба перевірити і за приступною лексикографічною спадщиною кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: можливо, це актуалізована, а не нова лексема тощо.

Актуальною є проблема не лише вияву новотворів, а й упорядкування нової похідної лексики в лексичній базі даних, якою є структурована й формалізована сукупність інформації про лексеми як об’єкт опису. В основі будь-якої формалізації інформації лежить її структурування, докладний опис складників і відношень між ними. Словотвір – це ієрархічно структурована система категорій, розрядів, типів і моделей, тому нову похідну лексику можна системно ієрархічно упорядкувати.

У пропонованій статті описано структуру фрагменту ідеографічного словника нової лексики як лексичної бази нового типу, бази відомостей про нову українську лексику. Об’єктом опису є нові похідні лексеми, засвідчені в сучасній мовній практиці. Їм відведено в структурі словникової статті окрему зону, де описано епідигматичні (дериваційні) відношення реєстрової одиниці.

Заслуговують на увагу два підходи до вивчення новотворів: основоцентричний, запропонований І. Коваликом [Ковалик 1979 : 11] і пропагований учнями його дериватологічної школи [Грещук : 6–38], де основа є типологізувальним чинником у дериватології, та традиційно поширений формантоцентричний.

Основоцентричний підхід допомагає систематизувати похідну лексику, зокрема й нову, яка об’єднується у словотвірні гнізда навколо так званих “ключових слів доби” (вислів О. Земської [Земская : 92]). Ключові слова, набуваючи піку активності, можуть утворювати гнізда спільнокорених слів обсягом від декі-

льох десятків до декількох сотень одиниць. Тоді реєстровою одиницею буде базове слово гнізда, наприклад лексема *держава* сьогодні формує гніздо з понад сотнею похідних, із яких декілька десятків – новотвори. Нові похідні одиниці входитимуть до правої частини словникової статті конкордансного типу. Новотвори в зоні епідигматики погруповані за способом творення (афіксальним, усіченням, осново- й словоскладанням – враховуючи, в початковій чи кінцевій позиції розміщена реєстрова одиниця, тобто є вона категоризатором чи ідентифікатором), а також за ступенем похідності у словотвірному гнізді. До кожного новотвору подано діагностичний мікроконтекст обсягом від декількох слів, як правило речення, а за потреби й двох речень з паспортизацією джерела. Мікроконтексти з інноваціями КФІ вибрано вручну з допомогою комп'ютера з масиву українськомовних ЗМІ 2000–2010 років, а також із публіцистичної та частково художньої літератури, що допомагає повніше подати активну мовну практику вживання нових одиниць не тільки в узусі – колективній мовній практиці, а й в авторському, індивідуальному, вживанні.

Отже, основоцентричний підхід подання новотворів у лексичній базі передбачає об'єднання в межах однієї словотвірної статті спектру спільнокореневих похідних, належних до одного словотвірного гнізда з можливістю комплексно показати особливості функціонування кожної нової одиниці. Покажемо це на декількох прикладах зони епідигматики словникової статті *держава*. Серед афіксальних простих похідних, утворених суфіксальним способом, є новотвір *державонька*, використаний О. Забужко в романі “Музей покинутих секретів” (2010). До нього наведено контекст: *...в нашій бандючній державоньці нічого не робиться просто...*(с. 253), словосполучення *бандючна державонька* показує, що вжито це слово із сарказмом, тобто демінутивний суфікс набуває в авторки негативного значення. Інший суфіксальний дериват *державник*, відсутній в СУМі, але наявний в академічному “Російсько-українському словнику”

(1932) за ред. А. Кримського та С. Єфремова та в “Словарі української мови” (1907–1909) Б. Грінченка зі значенням ‘державна людина’ (Т. 1, с. 370). Отже, новотвір *державник* у цьому значенні – активізована лексема. Наведені з КФІ контексти демонструють спектр його сучасного вживання в узусі: *Державник понад усе має на оці збудування власної держави; Політик думає, де він у січні буде, і платить будь-чим, навіть економічною незалежністю, а державник думає, де Україна буде через рік....* Тексти дозволяють виявити розвиток нового значення в деривата *державник* – ‘студент, який вчиться за державний кошт, на противагу *контрактник*’, за приступним контекстом: *Державникам розбігтися не дають. Перед закінченням ВНЗ студент-державник отримує направлення на роботу.* (“Блог дядька Пола”, 13 жовтня 2009 р., http://isaidmeow.blogspot.com/2009/10/blog-post_12.html); *Студент, державник, контрактник...* (“Універсум”, студентсько-викладацька газета Житомирського державного університету імені Івана Франка, № 55, 2008, <http://universum.zu.edu.ua/old/arhive.php?sid=2&uid=55>); що надає йому статусу неосемантизму з ремаркою *розмовне*. Формується антонімічна пара новотворів: *державник* – *недержавник* ‘той, хто працює в недержавній, приватній фірмі’ (*Охоронці-недержавники даремно нарікають на суворий контроль з боку Державної служби охорони. Державна служба охорони має безперечні переваги перед “недержавниками”* (інтернет-видання “UA-Reporter.com”, 5 лютого 2009, <http://ua-reporter.com>)) та омонімічний ряд: *недержавник* ‘той, хто ігнорує або не дбає про державу’ – *недержавник* ‘той, хто працює в недержавній, приватній фірмі’ – *недержавник* (розм.) ‘студент-контрактник’. Російська дослідниця О. Єрмакова вбачає в цьому повторне використання тієї ж моделі словотворення. Мікроконтексти допомагають виявляти синонімічні відношення новотворів, а також диференціацію їх за значенням: *бездержавник* (і про народ, і про окрему особу) ‘хтось (щось) без держави’ і *недержавник* ‘той, хто ігнорує або не дбає про державу’: *Прези-*

дент України <...> *переформатовує населення в народ, бездержавника в державника, вибудовує довгострокову стратегію нашого національного успіху* (Л. Григорович 08.02.2008, “Украинские Итоги”, березень 2008, <http://bilozerska.livejournal.com/58734.html>); *І коли, наприклад, бездержавник живе в якійсь державі, то він підлягає, безумовно її законам* (www.plastusa.org/ypu/pdfs/VelykaHra.pdf).

Інший новотвір – дієслово *державити* – виявлено лише у творах художньої літератури, тобто в письменницькому ідіолекті: *За тобою правда – державити треба міцно!* (Р. Іванченко); *...бо ти в цей світ державити прийшла...* (В. Стус); *...переливати епос порожнього в модерн пустого, обпиватися кавою, державити...* (Є. Пашковський).

За алфавітом у межах одного ступеня похідності подано окремо афіксальні (суфіксальні, потім префіксальні, конфіксальні) похідні; *бездержавність, недержавний, бездержав'я, міждержавний*; далі, за їхньої наявності, безафіксні прості похідні, потім складні слова: композити, де реєстрову одиницю подано в початковій позиції (функції категоризатора / ідентифікатора) *державотворення, державоспостворення, державморальність, держгодівниця, держпіар*, та в кінцевій позиції (функція ідентифікатора / категоризатора) *гіпердержавна, квазідержавний*, і юкстапозити *державна-донор, державна-монстр і президент-державник, політик-державник* тощо. Серед новотворів засвідчено не лише нейтральну, а й експресивно-оцінну лексику. Для неї запропоновано відповідні ремарки.

Формантоцентричний підхід передбачає подання в одній словниковій статті інновацій, утворених за спільною словотвірною моделлю, тобто загальною формулою однотипних утворень, аналогом їхньої словотвірної структури [Кубрякова : 35], [Клименко : 7]. Тоді об'єднувальним компонентом виступає спільний формант в афіксальних простих похідних або активна основа чи слово в складних словах. Словотвірний формант або активна основа стають самостійною реєстровою одиницею слов-

никової статті. Новотвори подано як члени словотвірного ряду, об'єднані спільною словотвірною моделлю.

Наприклад реєстрова одиниця – активізований формант **-изаці́я(а) / -ізаці́я(а)** продуктивний в абстрактних іменниках – назвах дій, занять, процесів, станів; виявляє нові ознаки: він активний у дієйменниках, утворених за аналогією, без мотивування відповідними дієсловами, зокрема від власних назв, аббревіатур, словосполук з оцінним значенням, стилістичною невідповідністю поєднаних основ та суфіксів: *берегинізація, гривенізація, жебракізація*.

Матеріал дозволяє розмежувати стилістично нейтральні утворення, терміни або лексеми, наближені до термінів: *бартеризація, ваучеризація, віртуалізація, глобалізація, екологізація, інституалізація*, і розмовні, стилістично-знижені: *мюзиклізація, дебілізація, кайфізація, тюрмізація, перевертнізація, футболизація*. Мікроконтексти допомагають розвести антоніми *доторканізація* : *недоторкання*; синоніми: *брендування* : *брендизація*; *ожебрачування* : *жебракізація*; або ж пароніми: *політикування* : *політизація* тощо.

Реєстровою одиницею може бути активізована основа, наприклад **само-**. Можна спостерігати активізацію вживання **само-** зі значенням ‘себе’ з іменниками (найбільше з віддієслівними іменниками на **-ння**), *самопроголошення, самобачення, самостояння*, а також із дієсловами, прикметниками, прислівниками, дієприкметниками: *самоагресія, самовибір, самовисуванець, самовисуванство, самозберегтися, самопроголошений*. Використання авторських текстів дає змогу порівняти активність уживання певних словотвірних моделей. Наприклад, за матеріалами “Словника поетичної мови Василя Стуса (рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори)” Л. Оліфіренко (К., 2003), можна простежити, що В. Стус активно використовує моделі складних слів з першою основою **само-**. Таких у нього 72 одиниці, з них 39 віддієслівних іменників на **-ння** *самовивищення, самодонищення,*

самонарікання, самопочезання, самопроминання, самострумування та інші, що дає підстави зробити висновок, що словотвірна модель ‘само- + віддієслівний іменник на -ння’ є найактивнішою, найзатребуванішою серед новотворів поета, виразником антропоцентричності поезій В. Стуса. Серед новотворів КФІ ця модель також присутня, але набагато менше.

Основа **само-** за матеріалами КФІ сформувала неосемантизм, наближений до терміна, внаслідок скорочення від ‘самовільний’ (‘незаконний’). *Самовільне захоплення → самозахоплення (самозахоплений, самозахоплювач, самозахопник, самозахопництво)* у значенні ‘використання чогось (землі, земельної ділянки) незаконно, тобто до виникнення права власності чи права користування нею’, пор. у СУМ: ‘захоплення самим собою’ (Т. IX, с. 37). Це підтверджують контексти: *У документі конкретизуються такі поняття, як самозахоплення землі та використання її без документів (Пост, 09.02.2007, № 5, с. 13); Парламент має намір запровадити кримінальну відповідальність за самозахоплення землі, тобто за використання земельної ділянки до виникнення права власності чи права користування нею... Якщо відбудуться зміни на законодавчому полі, “самозахопник” може отримати до шести років позбавлення волі (ГУ, № 214, 2006, с. 6).*

Формантоцентричний спосіб подання новотворів дає можливість охопити весь спектр функціонування певної основи чи форманта, його сполучуваність, семантичні й стилістичні особливості, формування нових значень, що засвідчують діагностичні мікроконтексти.

Отже, запропонований системно-структурний підхід подання новотворів у лексичній базі не лише охоплює великі масиви нової похідної лексики, а й структурує її за ознаками форми, семантики та функціонування в тексті, встановлює активність і продуктивність моделей словотворення в колективній та індивідуальній мовній практиці, а також дає змогу прогнозувати зміни в будові та функціонуванні новотворів.

1. *Грецук В. В.* Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грецук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2007.
2. *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык в конце XX столетия (1985–1995). – М., 1996. – С. 90–141.
3. *Карпіловська С. А.* Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій / С. А. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15; 2008. – № 1. – С. 24–35.
4. *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К., 1973.
5. *Ковалик І. І.* Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову / І. І. Ковалик // Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – С. 5–56.
6. *Кубрякова Е. С.* Что такое словообразование / Е. С. Кубрякова. – М., 1965.

Предлагается использование основоцентрического и формантоцентрического подходов при подаче новообразований в лексической базе данных. Сравнивается активность системных словообразовательных моделей в коллективной и индивидуальной языковой практике.

Ключевые слова: основоцентрический подход, формантоцентрический подход, словообразовательная модель, новообразование.

The article proposes to use stem-centered and formant-centered approach for new appeared words in lexical database. Activity of systematical word formative models is compared in usage and idiolect.

Key words: stem-centered approach, formant-centered approach, word formative models, new derivate.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012